

De la societat d'origen a la societat d'acollida: una aproximació als processos migratoris de dones marroquines i dominicanes

Ana Ayuste*
Montserrat Payà**
Teresa Romaña***
Eva Baltasar****

Resum

L'article exposa la primera part d'una investigació de dos anys i mig de durada, subvencionada per l'Institut de la Dona (Ministeri de Treball i Afers Socials), sobre la migració femenina a l'estat espanyol, centrada en les comunitats marroquines i dominicanes. L'objectiu que es pretenia era conèixer els processos migratoris d'aquestes dones, comprendre'ls, identificar canvis i pèrdues i aixecar barreres, formulant propostes realistes que contribuïssin a suavitzar els futurs processos migratoris d'altres dones. La metodologia seguida, de caràcter qualitatiu, combina la consulta d'informació amb un treball d'enquesta en el qual es va entrevistar a sis dones d'aquestes dues comunitats, considerades com «informants clau o expertes», atès el seu temps de permanència a la societat d'acollida, la reflexió realitzada sobre la seva pròpia experiència vital i la seva labor i participació en associacions, centres o organitzacions de la societat d'acollida que treballen per facilitar l'experiència de la migració. Els límits i les oportunitats dins de la societat d'acollida, el canvi en els espais de relació i les pràctiques solidàries que estableixen, juntament amb les propostes que realitzen les mateixes protagonistes, són alguns dels principals resultats d'aquesta investigació.

Paraules clau

migració femenina, comunitat marroquina, comunitat dominicana

Recepció de l'original: 18 de juliol de 2007

Acceptació: 14 de setembre de 2007

Presentació¹

Amb aquest treball ens hem volgut acostar a la realitat de la migració femenina a l'estat espanyol, conèixer la seva realitat i les seves necessitats, fer-ho al costat de les protagonistes, recollint les seves experiències i les seves veus, i proposar,

(*) Professora titular del Departament de Teoria i Història de l'Educació, de la Facultat de Pedagogia (Universitat de Barcelona). Coordinadora del Màster Oficial «Educació de Persones Adultes» (UB-UAB). Adreça electrònica: anaayuste@ub.edu

(**) Professora titular del Departament de Teoria i Història de l'Educació, de la Facultat de Pedagogia (Universitat de Barcelona). Membre del Grup de Recerca en Educació Moral (GREM), de la Universitat de Barcelona. Adreça electrònica: mpaya@ub.edu

(***) Professora titular del Departament de Teoria i Història de l'Educació, de la Facultat de Pedagogia (Universitat de Barcelona). Co-coordinadora d'Innova-The (grup d'excel·lència d'innovació docent), de la Universitat de Barcelona. Adreça electrònica: tromana@ub.edu

(****) Llicenciada en Pedagogia. Adreça electrònica: evabaltasar@hotmail.com

(1) El contingut d'aquest article és fruit d'una part del treball de recerca «De los espacios de relación a las redes de inclusión: una vía de promoción de las mujeres inmigrantes», realitzat entre gener de 2005 i abril de 2007, subvencionat per l'Institut de la Mujer, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales (I+D+i). L'equip investigador estava integrat per persones relacionades amb els àmbits universitari i/o d'educació intercultural. Ha estat una investigació vinculada a la Universitat de Barcelona en la que també han col·laborat les universitats de La Laguna, Complutense i València. Hi han participat M. Àngels Cabeza, Maria Elizondo, Carolina Fernández-Salineró, Anna Ferrí, Rafaela García, Jordi Lleras, Alfons Medina, Sofia Valdivieso i Carme Vendrell.

conjuntament amb elles, vies de transformació de la realitat per contribuir a facilitar futurs processos migratoris de dones. Per aquesta tasca vàrem partir de dos supòsits:

- a) Alguns espais de relació i xarxes socials acceleren el procés d'inclusió de les dones migrants.
- b) Les interaccions que es donen en aquests espais tendeixen a reforçar els vincles de solidaritat entre les dones migrants, a promoure processos de cooperació i a augmentar llurs expectatives.

Els objectius de recerca varen quedar formulats de la següent manera:

1. Conèixer els espais de relació de les dones àrabs i llatinoamericanes² a llurs societats d'origen i a la societat d'acollida.
2. Analitzar els canvis que es produeixen com a conseqüència del projecte migratori.
3. Estudiar les característiques dels espais informals de relació³ que són capaces d'alentar processos de promoció de les dones migrants: situació laboral, promoció social, igualtat de gènere e igualtat entre cultures.
4. Determinar les condicions que han de reunir els espais formals o institucionals⁴ per tal que promoguin la creació de xarxes interculturals de recolzament mutu i accelerin els processos d'inclusió de les dones migrants.

El present article presenta els principals resultats corresponents a la primera fase de la recerca. Tot seguit sintetitzem el procés d'investigació dut a terme per passar després a presentar les informacions més rellevants.

Disseny d'investigació

Una de les finalitats de la recerca era recollir la veu de les dones migrants i, amb això, escoltar-les activament i construir, amb elles, propostes de millora de la realitat. Per això, el paradigma d'investigació que es revelava com a més adient és el sociocrític i comunicatiu, atès que permet comprendre la realitat estudiada en profunditat, atenent la influència del context i assegurant la validesa de les interpretacions amb les agents. A més, la investigació qualitativa era també la més idònia per assolir els objectius de recerca ja que permet endinsar-nos en els significats de la realitat estudiada des de la perspectiva de les dones protagonistes. La consulta de bibliografia especialitzada i la construcció del marc teòric van ser dues tasques més que cal incloure en aquesta primera fase del treball d'investigació i que orientaren de manera important el guió de les entrevistes.

-
- (2) Ens vam centrar a les comunitats àrab i llatinoamericana perquè són dos dels col·lectius amb més presència a l'estat espanyol.
  - (3) Entenem per espai informal aquella situació o moment que pot produir-se tant dins espais formalment estructurats com fora d'ells, i que afavoreixen les relacions intersubjectives espontànies entre les persones que hi participen (escala de veïns, entrada i sortida de les escoles, arribada al centre formatiu, etc.).
  - (4) Entenem per espai formal aquella situació o moment en què les relacions entre les persones participants està mediatitzada pels objectius –educatius, socials, d'animació, etc.– recollits al currículum de la institució i a llur model organitzatiu, com també pel currículum ocult que sorgeix a les situacions de comunicació-aprenentatge.

L'instrument de recollida d'informació escollit va ser l'entrevista semiestructurada en profunditat: en aquests primers moments, vàrem considerar necessari entrevistar-nos amb dones que portaven algun temps a la societat d'acollida –més de tres anys–, que havien reflexionat sobre la seva experiència migratòria i que, des de la seva ocupació professional i/o vinculació amb associacions, moviments, etc., treballaven per facilitar l'experiència de la migració. Eren el que denominàvem: «informants clau o expertes». Així, la mostra estava integrada per sis dones: tres procedents del Marroc i tres originàries de República Dominicana. A partir d'una primera proposta de preguntes –producte de la lectura de bibliografia especialitzada i de converses informals amb professionals de l'àmbit de la migració–, es va elaborar el guió d'entrevista de forma conjunta per part de l'equip investigador, del que es va fer una aplicació pilot. Cinc de les entrevistes es van realitzar a Barcelona i la seva àrea metropolitana, i la sisena a Les Palmes de Gran Canària. Totes elles, menys una, van ser enregistrades, prèvia autorització de la persona entrevistada, i posteriorment es van transcriure. Normalment acudíem dos membres de l'equip a l'entrevista, que es realitzava al lloc, dia i hora escollits per la dona informant. El mètode de treball va ser l'anàlisi de contingut des d'un enfocament molar. Les categories van ser elaborades també de forma conjunta, a partir de la lectura de dues entrevistes i de propostes independents de categories: es van definir i es van il·lustrar amb exemples.

El procés de categorització consistí en el següent: dos membres de l'equip, de manera independent, llegien i categoritzaven les transcripcions. Després es posava en comú la categorització i es consensuaven les discrepàncies. D'aquesta manera, cada entrevista era sotmesa a un buidat sistemàtic de tots aquells fragments (enfocament molar) que contenien informació relacionada directament o indirecta amb les categories⁵. Vam considerar que el procés d'anàlisi de contingut no havia de ser exclouent, és a dir, que atesa la temàtica d'investigació i la forma del material objecte d'estudi (la paraula, el diàleg, la conversa, el relat de la pròpia vivència personal i de la pròpia interpretació), es podia remetre un determinat fragment a més d'una categoria, quan això calgués, per tal de no perdre informació i mantenir la globalitat del relat.

Finalment, després de la lectura conjunta de les categoritzacions de les sis entrevistes per una part de l'equip investigador, es va procedir a analitzar-les en profunditat segons àmbits temàtics. Com a conseqüència d'això, es van endinsar en cada tema en particular, que d'aquesta manera va poder ser reflexionat, estudiat, contrastat i redactat amb més detall.

De la conjunció de tots aquests treballs és des d'on parlem, i deu la seva unitat al procés de redacció, problematització i reflexió conjunta de les persones que havien realitzat els processos de categorització.

(5) Les categories estaven agrupades segons els diferents àmbits o temes d'anàlisi que es volien conèixer en profunditat (p.e., vida a la societat d'origen; vida a la societat d'acollida, etc.).

Anàlisi de la informació i resultats de la recerca

Dos eren els objectius que es perseguien amb aquest treball de camp:

1. Conèixer la vida de les dones migrants als seus països d'origen –el Marroc i República Dominicana– a diferents nivells: social, cultural, laboral, familiar, personal i, en especial, relacional.
2. Estudiar quins canvis experimenten les dones migrants a partir del moment que decideixen iniciar el projecte migratori fins que s'estableixen plenament a la societat d'acollida, bo i tenint en compte els nivells vitals referenciats.

Si bé la bibliografia especialitzada consultada treballa aquests temes en profunditat, es va considerar important recollir la pròpia veu de les dones que havien realitzat aquest procés, especialment pel que fa a la pròpia reflexió sobre els canvis experimentats. Això ens oferiria un coneixement més pròxim i vivencial del fet migratori, alhora que començava a descobrir-nos possibles factors inclosors, que era la finalitat darrera de la recerca.

Tot seguit oferim una síntesi, estructurada en vuit apartats, dels principals resultats obtinguts.

Descripció de la vida al país d'origen

Per començar, hem realitzat un apropament descriptiu a la vida que duïen les dones migrants al seu país natal, emfasitzant els següents punts: societat, treball, participació social i educació. En aquest sentit, hem constatat, d'antuvi, que no es pot partir d'una consideració social conjunta de les dones migrants, ja que en aquest aspecte els països de procedència presenten marcats trets socials i culturals diferents, segons si ens referim al Marroc o a la República Dominicana (p.e., espais i activitats d'oci, de relació, etc.). Tampoc l'objectiu no ha estat pas realitzar una comparació: les especificacions en funció del país d'origen tenien tan sols una funció esclaridora. Més endavant es va observar que la diferència obeïa només a qüestions de forma (reunir-se un grup de dones per anar a ballar o per anar al *hammam*), però la necessitat o base que la motivava era la mateixa (reunir-se per divertir-se, parlar, explicar preocupacions, intercanviar consells i experiències, etc.). Un altre factor, aquest transcultural, que tampoc no permetia parlar d'una consideració global era l'àmbit de procedència, rural versus urbà, que explicava més la diversitat entre històries de vida i experiències, que no pas el país d'origen.

Les dones marroquines procedeixen d'un país on ja s'està donant una migració interior –de zones rurals a urbanes– la qual cosa implica canvis en els models de família –pas de la família extensa tradicional a famílies de caire nuclear–, i en el rol de la dona a nivell social, a causa de la seva incorporació creixent al món laboral. Aquest es caracteritza, però, per unes condicions molt precàries que no són més que el resultat d'un model de desenvolupament econòmic que, si bé sembla dotar de certa independència a dones que fins el moment depenien econòmicament de terceres persones –bàsicament el pare o el cònjuge–, tampoc es pot considerar que això es tradueixi, directament o sempre, en un augment del seu poder adquisitiu ni en una major emancipació o autonomia. Paral·lelament a aquesta situació, s'ha de remarcar també que s'hi han introduït les condicions que imposa la societat de consum.

Aquest mateix fet també el podem copsar en el cas de les dones dominicanes, sotmeses a jornades laborals indignes per part de grans empreses –sovint del sector tèxtil–, i a l'explotació que suposa el fet de realitzar horaris inacabables cobrant sous molt baixos i, en moltes ocasions, sense cap mena d'assegurança. És per aquest motiu que moltes dones dominicanes recorren a desenvolupar activitats laborals dins de l'àmbit de l'economia informal, sobretot en el sector domèstic, per tal de seguir contribuint en l'equilibri de la seva pròpia economia familiar.

Pel que fa a les responsabilitats familiars, podem observar com, tant en els casos de les dones marroquines com de les dominicanes, són elles les que suporten gairebé en la seva integritat el pes de les tasques domèstiques, de cria de les filles i dels fills, i de cura de les persones grans o malaltes.

El que anomenen participació cultural o social adopta especialment vies informals, parteixen d'interessos quotidians, no requereixen moltes vegades d'un nivell d'organització formal, i acostumen a estar vinculades amb expressions culturals o festes tradicionals. No sembla que existeixi una tendència consolidada cap a la participació pública (a nivell social, cultural, polític o laboral) ni en el cas de les dones marroquines ni en el de les dominicanes, llevat d'algunes iniciatives concretes de caràcter reivindicatiu, centrades en la millora de la vida material i social del seu grup domèstic o de la seva comunitat (p.e., cooperatives de dones camperoles). Aquest esperit associatiu sembla quelcom més propi del funcionament social i cultural europeu.

Finalment, i en relació a l'àmbit educatiu, s'aprecien dues barreres que dificulten l'accés de les dones marroquines i dominicanes a la formació: en primer lloc, una manca de recursos econòmics que permetin sufragar els propis estudis, sobretot a nivell universitari, i l'espera dels guanys a llarg termini. I, en segon lloc, el fet del matrimoni, que pot donar lloc a interrompre els estudis o la seva lectura inversa, és a dir, la consideració que allargar molt –*massa*– la vida estudiantil suposa endarrerir –*massa*, també– l'entrada a la vida matrimonial: és el que una dona participant va anomenar, amb certa ironia, la durada del «mercat matrimonial».

Tanmateix, també és cert que s'observa un interès creixent, per part de les dones migrants, en l'educació dels seus fills i, en especial, de les seves filles, ja que no només es valora el fet que això els aportarà més oportunitats d'assolir una vida laboral digna, sinó que també aprecien que això els pot permetre introduir-se en una xarxa de relacions i amistats de la que elles mateixes estan començant a gaudir a la societat d'acollida, la qual, a més, els facilitarà el procés d'integració.

Descripció de la vida a la societat d'acollida

A aquest punt, en la línia del primer, es realitza una anàlisi de la vida de les dones migrants dins del país d'acollida, aprofundint en els aspectes laboral i de participació social, i incorporant-hi un element d'estudi nou: els sentiments. Així, podem observar com el sentiment dominant que pateixen les dones migrants és el de la solitud. En el cas de les dones que han migrat soles i que això els ha suposat una separació dels seus familiars més propers, incloent-hi els fills i les filles, aquest sentiment és molt aclaparador, però també ho és en el cas de les dones que han realitzat el procés de la migració conjuntament amb les seves famílies, o bé que han migrat com a conseqüència d'un reagrupament familiar, com és el cas de moltes dones marroquines, ja

que en aquests casos s'experimenta la pèrdua de tota una tradició de cooperació femenina, la qual era bàsica en l'àmbit sentimental en els seus països d'origen i que, de cop, resulta totalment inexistent en els països d'acollida.

D'altra banda, les possibilitats de desenvolupament laboral, independentment del seu nivell de formació, són molt limitades per a les dones migrants en el país d'acollida. Bàsicament es redueixen al sector domèstic i de l'hostaleria, amb la qual cosa moltes d'aquestes dones experimenten també una pèrdua del seu estatus laboral i la consegüent traducció en forma de sentiments negatius sobre ella mateixa i sobre la realitat que l'envolta.

Pel que fa a la cultura de la participació, les dones migrants topen amb una realitat molt diferent de la dels seus països d'origen, ja que allí es tractava d'espais més informals, mentre que en el nou entorn aquests espais es troben formalitzats. De la mateixa manera, a les societats d'origen, sobretot la marroquina, eren els homes qui bàsicament es relacionaven en l'espai públic; aquest fet ja no és possible a causa del funcionament de les societats d'acollida i les seves exigències a la vida diària, on els homes passen a ser els grans absents de la vida familiar per l'amplitud horària de les seves jornades laborals; per tant, les dones –en el cas que tinguin filles o fills– s'han de fer càrrec d'assistir a les reunions de les escoles, anar a les consultes mèdiques i realitzar tots els tràmits administratius que això comporta, quan abans no n'estaven avesades. Tanmateix, també s'ha pogut observar com alguns grups de dones, recuperant elements de la tradició informal pròpia del seu país d'origen i de la cultura associativa de la societat d'acollida, s'han començat a reunir i a organitzar a partir de demandes concretes o per tal de cercar solucions a problemàtiques que els afecten (p.e., la problemàtica amb els fills/es que han estat reagrupats/ades després d'anys de separació), amb la qual cosa es dóna un nou impuls a l'element participatiu.

Aproximació a les dones marroquines i dominicanes

Totes les dones migrants que han participat en la recerca han coincidit en assenyalar la importància que tenia per elles el fet de mantenir una xarxa àmplia de relacions en el seu país d'origen. Aquestes relacions inclouen, per damunt de tot, les amigues; la seva mancança és una de les causes dels sentiments de desarrelament i de solitud de les dones en el país d'acollida. Pel que fa a la tradició i al rol de les dones en la família, tant les dones dominicanes com les marroquines coincideixen a manifestar que tradicionalment el rol de les dones als seus països d'origen queda circumscrit a l'esfera domèstica, amb el matrimoni i la maternitat com a projecte de vida. De manera que, com ja apuntàvem, l'espai públic està dominat per l'home i l'espai privat per la dona, amb un fort control social per tal de mantenir aquesta divisió. Un cop dins de la societat d'acollida es pot observar un moviment d'ampliació del rol tradicional de la dona cap a l'esfera pública, que comença habitualment per necessitat, bé perquè la dona està sola, bé perquè l'home no pot ocupar-se de tasques que normalment assumeix al país d'origen.

Ara bé, a les societats d'origen, especialment en el cas de la societat marroquina, s'insisteix en assenyalar l'important paper de decisió que les dones tenen respecte l'educació de les seves filles i fills, sobretot pel que fa a la transmissió de valors. Encara que educar a les filles de cara a l'adopció d'un rol submís envers els marits i els homes en general és un fenomen generalitzat, també hi ha dones que exerceixen la

seva influència com a mediadores entre pares i filles perquè puguin accedir als estudis que els permetran una futura incorporació al món laboral; això suposa un avenç en la pròpia autonomia, una certa independència econòmica i la participació en l'àmbit públic de la vida.

Projecte migratori

El projecte migratori no comença amb el viatge, sinó que prèviament hi ha tot un seguit de factors que convé analitzar i entendre. Posteriorment, també cal valorar-ne la transcendència. Per aquest motiu, en aquest punt tractem temes com les causes de la migració femenina, la forma que pren el procés migratori, la valoració subjectiva d'aquest procés i els canvis que les dones han experimentat com a conseqüència de la migració.

Pel que fa a les causes de la migració femenina marroquina i dominicana, bàsicament, la crisi econòmica que pateixen el Marroc i la República Dominicana i la manca d'oportunitats laborals són els motius que determinen la decisió del projecte migratori de moltes dones. Aquest projecte acostuma a ser en solitari en el cas de les dones dominicanes, mentre que a les dones d'origen marroquí generalment pren la forma d'un reagrupament familiar o bé d'un projecte que la totalitat de la família emprèn conjuntament. Tot i això, en els darrers anys s'ha anat incrementat el nombre de dones marroquines que decideixen migrar en solitari.

Si es demana a les dones migrants que realitzin una valoració de la seva experiència, solen coincidir a destacar que viuen un profund sentiment de pèrdua – independentment de la diversitat de motius, històries de vida i país d'origen. Aquestes pèrdues posen de manifest la brusca ruptura amb el seu estil de vida i de relació anterior que significa l'experiència migratòria. Es refereixen majoritàriament al buit i l'absència de la família –entesa en un sentit extens–, les amistats, el nivell professional i social, els costums, tradicions i festes religioses, els espais físics de reunió i de trobada, els estudis... –aquests, quan queden interromputs al país d'origen, difícilment es continuaran a la societat d'acollida, a causa de la necessitat de treballar i guanyar diners, de manca de temps, de l'extrema dificultat del procés d'homologació dels estudis i titulacions, etc.

El conjunt del procés migratori, integrat dins del projecte vital, fa que es produeixin canvis en la persona, en la seva manera de ser i de fer. Les dones entrevistades han assenyalat que amb el pas d'un model extens de família a un model nuclear perden el suport d'aquella en la cria de les filles i dels fills, i també la funció conciliadora o mediatra de conflictes amb la parella, la relació amb la qual s'intensifica a la societat d'acollida després d'un temps normalment llarg d'interrupció. Aquest darrer fet pot provocar a la parella certes tensions o asprors –de vegades, fins i tot malestar–, i on cal sumar-hi dificultats econòmiques, problemes laborals, etc. Bona part dels conflictes de parella poden ser explicats pel fet que l'experiència migratòria comporta intercanvi de papers i de funcions entre l'home i la dona, que tradicionalment responien a enfocaments homocèntrics: en aquest intercanvi de funcions pot haver desorientació, confusió i també incomoditat i malestar. A més, d'enfrontar-se a les dificultats que suposa la incorporació a una nova societat, els primers temps d'un reagrupament familiar són, en general, complexos i delicats, ja que la parella, en un cert sentit, és com si aprengués a conviure de nou.

Es podria dir que l'arribada al país d'acollida és l'inici d'una confrontació entre dues tradicions que, a més, es troba mediatitzada pels sentiments de pèrdua i per l'esforç de cobrir les necessitats afectives, laborals i econòmiques. Les dones van construir respostes per aquesta confrontació, una visió pròpia d'elles mateixes que relliga elements de les dues tradicions, amb la qual cosa el seu rol com a dones també va canviant. La gran majoria admet haver guanyat autonomia i autoestima, cosa que repercuteix favorablement en les seves filles i fills, i fa que s'introdueixi també un canvi en la tradició. En aquest mateix sentit cal destacar que el fet que les dones coneguin millor quins són els seus drets com a ciutadanes, les capacita per reclamar-los i exercir-los, i se'n fan ressò a les seves societats d'origen, influint sobre els i les familiars i amigues que encara hi viuen, amb la possibilitat d'introduir canvis que afecten la política i la seva formació per a la ciutadania.

Finalment, hi ha un darrer canvi que afecta les dones amb filles i fills, i que repercuteix a les seves relacions familiars i personals: és el canvi de model educatiu, que es pot viure, en un principi, com una confrontació entre dues maneres diferents d'entendre l'educació, l'autoritat, la disciplina, el diàleg, etc. Aquest canvi pot ser la causa de nous conflictes familiars i, fins i tot, de fracàs escolar, i necessiten ser enfocats i resolts de manera conjunta, també per part de les instàncies educatives de la societat d'acollida. És una altra faceta de la contraposició entre models i tradicions diferents.

Espais de relació al país d'origen

Hem estudiat dos tipus d'espais de relació: els formals i els informals⁶. Així, pel que fa als espais informals, el primer nivell de relació és la pròpia família, especialment a les dones que mantenen entre elles algun grau de parentiu. Aquest primer nivell s'amplia i dona cabuda a les amistats. Tant les dones marroquines com les dominicanes reconeixen que aquests espais informals de relació, alguns vinculats a pràctiques de cura d'elles mateixes (estètica personal, a casa o a la perruqueria, p.e.), constitueixen el lloc i creen l'ambient de complicitat necessària per realitzar una crítica de l'estructura familiar i social. D'aquesta manera, podem observar com es trenca la visió etnocèntrica occidental que considera les dones d'altres societats com a persones sotmeses a les estructures tradicionals i incapacitades per generar transformacions personals i col·lectives. Contràriament a aquesta visió, les dones aprofiten els espais que la societat considera que els són propis i utilitzen l'àmbit privat per crear el seu propi espai de relació i de qüestionament de normes. Podem afegir que els espais informals, en situacions de necessitat, es converteixen en xarxes informals de cooperació de tot tipus (econòmiques, de mediació, etc.); així, espais que són considerats, des de la mirada externa, com d'aïllament social, esdevenen espais de solidaritat i transformació social.

Tanmateix, destaquem que existeix un motiu, socialment acceptat i d'acord amb el paper que la societat d'origen atribueix a la dona, que justifica aquestes reunions; és a dir, que a diferència dels grups de dones occidentals, les quals es poden reunir explícitament per problematitzar i reflexionar sobre la seva situació, les dones marroquines i dominicanes manifesten, com ja hem apuntat, que sempre hi ha un motiu

---

(6) Vegeu notes 3 i 4.

socialment acceptat o un pretext per tal de reunir-se –per exemple, cosir, cuinar, retornar visites, etc.–, i que és a l'interior d'aquests contextos on sorgeixen les pràctiques de crítica, solidaritat i transformació social.

Pel que fa als llocs de reunió, a més dels domicilis particulars, existeixen espais lúdics que també faciliten la trobada entre dones, com ara les festes tradicionals, de caràcter cíclic, amb moments de preparació i celebració exclusius per a les dones.

Ara bé, l'existència dels espais informals, que com hem dit compleixen una funció fonamental en la creació d'espais d'interacció on es debaten les idees i s'expressa la solidaritat, també poden presentar un aspecte negatiu, i és el fet, assenyalat per algunes de les dones entrevistades, que poden representar una intromissió en la vida privada de les persones, quan s'utilitzen per a la crítica i la xerrameca, o per a exercir més o menys subtilment funcions de control del grup.

Quant als espais formals, la seva incidència és menor als països d'origen, tot i que s'han detectat experiències de cooperació internacional, com les impulsades des del Fons Català de Cooperació, relacionades amb activitats que tradicionalment s'atribueixen a les dones, com ara cursos de costura, i d'alfabetització, entre altres. També hem pogut copsar el creixement de l'associacionisme, sobretot a les zones urbanes, per iniciatives vinculades a programes governamentals o institucions religioses, que són les que bàsicament dominen els espais formals.

Espais de relació a la societat d'acollida

Ens trobem amb la contrapartida del punt precedent i un dels aspectes que es revelen com a més significatius per determinar factors d'inclusió. En aquest punt, cal destacar que la facilitat que existia a les societats d'origen per tal d'establir relacions queda força minvada a les societats d'acollida, ja que des d'un inici no existeixen les estructures conegudes de solidaritat. Per tant, un dels primers espais de relació informal és l'espai públic vinculat a necessitats i interessos: el carrer, el barri, la zona on es resideix i on es realitzen les compres, les entrades i sortides de les escoles en el cas de les dones amb filles/fills, etc. En alguns casos, les trobades en aquests espais públics poden ser causa de conflicte veïnal, ja que les persones autòctones no comprenen o no aproven la manera de ser i de fer d'aquests col·lectius; per aquest motiu, segons el parer d'algunes dones entrevistades, cal fer un esforç que faciliti l'entesa, tant per part dels membres de la societat d'acollida com per part de les persones migrants.

L'espai públic permet també que conflueixin i s'agrupin persones que tenen en comú un mateix lloc d'origen i/o una situació. Cercar la proximitat i el suport de persones amb les que tant es comparteix en aquests moments, presenta un doble vessant valoratiu. D'una banda, aquest grup de persones pot ser acollidor i generador de coneixements que poden ajudar les dones que acaben d'instal·lar-se al país d'acollida a desenvolupar-se en la seva nova situació, però, d'altra banda, pot actuar com un grup tancat que no deixi opció a altres formes de relació que també podrien arribar a ser gratificants per elles.

Altres espais informals de relació serien els locals d'oci, semblants als del país d'origen, o els espais d'estètica personal, ja esmentats, que poden donar lloc a veritables espais de solidaritat entre dones.

Pel que fa als espais formals hem de diferenciar entre aquells vinculats a les dones marroquines i els que ho estan a les dones dominicanes. D'aquesta manera, les dones marroquines acostumen a assistir, encara que no sigui de manera regular, a associacions de dones o escoles de persones adultes, ja que tenen la necessitat afegida d'aprendre l'idioma de la societat d'acollida; de l'assistència a aquests espais sovint en sorgeixen relacions o fins i tot grups de dones informals. També és freqüent que les trobades en espais formals, que tenen un objectiu determinat, acabin servint per resoldre altres inquietuds o necessitats, és a dir, facilitin la creació de xarxes informals de relació. Així, s'aprofiten la infraestructura i les condicions dels espais formals per tal de dur-hi a terme trobades informals (p.e., el centre formatiu pot cedir un espai perquè grups de dones migrants es reuneixin per intercanviar informacions, experiències o, senzillament, parlar lliurement i espontàniament). Així mateix, algunes de les dones entrevistades han parlat de la necessitat de reproduir a la societat d'acollida aquells espais de relació propis del país d'origen que s'han perdut com a conseqüència de l'experiència migratòria, com ara la mesquita.

Per a les dones dominicanes, l'assistència a cursos de formació no és tan freqüent ni es presenta als primers moments d'arribada a la societat d'acollida, atès que coneixen un dels seus idiomes i acostumen a treballar el màxim de temps, amb la qual cosa es perd aquesta possibilitat d'establir noves relacions amb certa facilitat. Pot resultar interessant destacar com, quelcom que en un principi podia ser considerat una limitació –desconèixer l'idioma de la societat d'acollida–, esdevé un avantatge a l'hora de construir noves relacions i facilitar el coneixement del funcionament de la societat d'acollida.

Finalment, en referència als espais mixtes, on conflueixen dones autòctones i dones migrants, hem d'assenyalar que són generalment escassos, amb caràcter puntual o esporàdic, i vinculats normalment a aspectes informals i lúdics, com ara festes, jornades o celebracions, alguns adreçats, específicament, al jovent. Cal destacar, en aquest mateix sentit, l'alegria que experimenten, a propòsit d'aquestes celebracions, quant s'obren a la població autòctona i donen a conèixer aspectes relatius a les seves cultures (gastronòmics, folklòrics, etc.). La limitació apareix quan ens quedem només en aquesta aparença, més o menys anecdòtica, i retornem després cadascú al seu espai sense interseccions.

Pràctiques cooperatives

En aquest apartat es descriuen quines són les pràctiques de caire solidari i cooperatiu que estableixen les dones migrants entre elles per tal de facilitar-se, les unes a les altres, el funcionament i el benestar dels seus grups domèstics. És aquest un àmbit especialment interessant per tal d'afavorir la inclusió de les dones migrants. Destaquem les pràctiques econòmiques, l'intercanvi de serveis, l'ajuda en la cria de les filles i dels fills, les xarxes transnacionals d'ajuda i la mediació entre dones.

Les dones entrevistades han evidenciat com el fet d'establir relacions d'intercanvi i d'ajuda mútua amb altres dones de la seva mateixa família o comunitat és una pràctica habitual. Aquestes relacions els permeten atendre amb més facilitat les necessitats de les seves famílies o dels seus grups domèstics. Per aquest motiu, a les societats d'acollida, aquesta xarxa de relacions entre dones que cooperen les unes

amb les altres apareix de manera natural i es converteix en un dels dispositius de recolzament més important amb el qual poden comptar les dones.

En aquest sentit, les pràctiques de caràcter econòmic tenen com a objectiu incrementar els recursos monetaris per tal de sufragar una part important de les despeses de la família. Algunes d'aquestes pràctiques consisteixen en activitats econòmiques de caire informal que ofereixen algun servei a la comunitat, però hi ha la creació de dipòsits i de crèdits, a partir de les aportacions individuals que realitzen les dones que hi participen, per tal de disposar rotativament de quantitats elevades de diners que d'una altra manera serien molt difícils d'aconseguir.

A part de les pràctiques econòmiques, les pràctiques cooperatives més freqüents entre les dones migrants estan relacionades amb l'intercanvi de serveis i la cria de les filles i fills. És freqüent que les veïnes i amigues d'una dona tinguin cura de les seves filles i fills en el cas que la mare no pugui fer-ho per motius de feina, malaltia o altres circumstàncies.

Però les pràctiques cooperatives no se circumscriuen només a la societat d'acollida, sinó que s'estenen fronteres enllà, bo i constituint el que hem anomenat xarxes transnacionals d'ajuda. La finalitat d'aquestes xarxes és la de facilitar el procés migratori i l'acollida a la societat receptora d'altres persones que també han optat per dur a terme un projecte migratori.

La darrera pràctica a la qual volem fer referència és la mediació entre dones. Amb aquest concepte definim l'intercanvi de coneixements i experiències que es produeix de manera natural entre les dones d'una mateixa família, veïnes o amigues. Els processos de mediació intenten acompanyar i oferir un ventall de possibilitats davant de situacions de conflicte, dubte, incertesa o enfrontament, producte moltes vegades del contacte de les dues tradicions (societat d'origen i societat d'acollida). Aquests processos de mediació poden prendre la forma de llaços de solidaritat intergeneracional, o bé poden manifestar-se com a processos d'acompanyament que realitzen les dones migrants que ja fa temps que resideixen a la societat d'acollida i ofereixen el seu bagatge experiencial per facilitar la inclusió de les dones que acaben d'arribar.

Límits i oportunitats en el país d'acollida

Un dels canvis més importants que afecta les dones migrants en relació amb la seva vida anterior és la pèrdua de relacions i de referents. Aquest fet implica trencar la relació directa amb les persones, sobretot dones, de la generació precedent, és a dir, la font, en molt casos, de la transmissió del coneixement cultural i social. En aquest sentit podem afirmar que la migració modifica les fonts d'integració social, i en el cas de les segones generacions, de les filles i dels fills de les dones migrants, aquesta modificació es pot traduir en un sentiment de desorientació, ja que les fonts d'integració clàssica poden entrar en contradicció amb les del país d'acollida. Però no és només la figura de la dona gran com a transmissora de coneixements la que es troba a faltar, sinó també, més extensivament, el paper mediador de la família i de la comunitat en situacions de conflicte familiar, tal com hem explicat anteriorment. Tot això comporta la pèrdua de l'espai familiar com a espai de relació amb les seves conseqüències i implicacions. Però hi ha altres espais de relació que també han quedat enrera: la mesquita, els domicilis de les amigues, els entorns coneguts, el veïnatge, etc.; tot un seguit d'espais de reunió de

dones i de realització d'activitats conjuntes que són considerats com a valuosos, necessaris i imprescindibles. I, com a rerefons, es fa patent, a la societat d'acollida, una concepció i vivència del temps molt diferent, força accelerada, la qual cosa, sumada a la pèrdua dels espais de relació, provoca una nova pèrdua: la del temps per esmerçar en trobades i relacions entre dones.

En relació amb això, les dones migrants experimenten intensos sentiments de por a la pèrdua de tota una sèrie d'elements culturals propis, potser més acusats en el cas de les dones marroquines. En aquests casos, la por deixa pas ben sovint a l'angoixa de comprovar com n'és de difícil perpetuar la identitat cultural en els fills i les filles, qui, tanmateix, no acostumen a viure de manera dramàtica l'assimilació de nous elements culturals propis de les societats d'acollida. Davant d'això, moltes dones reaccionen intentant recuperar i viure més intensament alguns dels elements de les seves tradicions, per exemple els religiosos, que es tradueix en reivindicacions per poder disposar d'espais d'oració, els quals, no ho oblidem, també constitueixen espais de relació.

Els sentiments que provoquen aquestes pèrdues es veuen agreujats per circumstàncies externes que incideixen de manera negativa en l'autorepresentació de les dones: ens estem referint al fet d'haver d'acceptar unes condicions laborals que en molts casos són d'explotació i abús, i que se sumen al fet que prèviament ja ha tingut lloc una devaluació del nivell professional. En aquest sentit, no és estrany trobar casos de mestres dominicanes que com a conseqüència de la migració es veuen abocades a acceptar com a única sortida feines vinculades a l'àmbit domèstic.

Però, fins i tot en els casos de les dones migrants que tenen algun tipus de títol que acredita la seva formació laboral i/o universitària, és molt difícil que puguin mantenir el seu estatus laboral dins de la societat d'acollida, ja que els impediments burocràtics per homologar les titulacions entre països són gairebé infranquejables i demanen molt de temps i també una forta despesa econòmica. No obstant això, es pot observar com aquestes dones valoren molt positivament el fet de poder accedir a la formació en el país d'acollida, ja sia a nivell d'alfabetització, com d'aprenentatge d'un nou idioma o bé de realització de tota mena de cursos formatius, a més dels universitaris als que, d'entrada, sembla difícil d'arribar. L'inconvenient més gran que perceben aquestes dones, sobretot les dones marroquines, a l'hora d'assistir a classes, és que moltes vegades no saben qui pot fer-se càrrec dels seus fills o filles més petites durant el temps en què elles s'estan formant, i aquesta és, juntament amb la durada extensa de les jornades laborals, una de les causes que pot allunyar-les de l'accés a l'educació.

Les dificultats a les quals han de plantar cara les dones migrants no s'acaben aquí. Una problemàtica que ja està present des del moment de la seva arribada a la societat d'acollida, i que pot estar present de fons durant molts mesos o, fins i tot, anys, és la regularització del seu estat legal. Cal molts tràmits i molts requisits abans que una persona migrant pugui optar a aconseguir els permisos de residència i de treball, els quals, posteriorment, s'hauran d'anar renovant de manera periòdica. Com a conseqüència de la lentitud d'aquest procés, s'endarrereix encara més la incorporació de les persones migrants a un mercat del treball en condicions, és a dir, respectuós amb les condicions laborals d'horaris, sous, assegurança, etc., de manera que moltes de les dones migrants que resideixen de manera *al·legal* pateixen encara més

abusos relacionats amb feines sense contractació, manca de drets laborals, explotació horària i salarial, retenció de la documentació o passaport, etc.

Finalment, pel que fa als prejudicis culturals o de gènere, la gran majoria d'ells estan basats en el desconeixement d'allò que és aliè a una determinada cultura i també a la manca de comunicació entre els i les membres de comunitats diferents. Per aquest motiu es fa imprescindible que s'estableixin ponts de relació entre cultures i que s'afavoreixi el coneixement mutu. D'aquesta manera es pot fer palès que hi ha molts punts en comú entre, per exemple, les dones migrants i les dones del país d'acollida, molts punts i interessos comuns que no es manifesten perquè generalment l'èmfasi es posa en allò que és diferent. Tanmateix, l'existència dels prejudicis, mutus o recíprocs, que es tenen sobre les dones migrants i sobre la societat d'acollida, independentment de la seva naturalesa, juguen un paper cabdal en la creació o no de llaços de relació entre els dos col·lectius, encara que aquesta manca de relació pot provenir, moltes vegades, del fet que les persones d'un i altre col·lectiu no es veuen a si mateixes al mateix nivell. En el cas d'algunes dones marroquines aquest és un sentiment que experimenten ben sovint, cada vegada que algú problematitza, per exemple, la seva decisió de portar el mocador o el vel. Això, sumat al fet que desconeixen l'idioma del país d'acollida i a la conjuntura política actual, que pot provocar actituds d'exclusió social per part de la societat d'acollida envers les dones migrants marroquines, fa que es dificulti llur inclusió social.

Propostes per afavorir la inclusió

Hem conclòs aquesta primera part de la recerca amb una recopilació de les propostes de les dones entrevistades per ampliar les oportunitats de les dones migrants i facilitar el seu procés d'inclusió. Aquestes propostes, d'una banda, estan relacionades amb els espais que poden facilitar la creació de xarxes de relació i la participació de la dona migrant en la societat d'acollida. De l'altra, amb les condicions que incrementarien les possibilitats de les dones per accedir a la formació, com també amb les formes d'apropament que podrien afavorir la trobada entre dones autòctones i dones migrants.

Pel que fa als espais que poden facilitar la participació i la inclusió de la dona migrant a la societat d'acollida es destaquen les associacions de veïnes i veïns, la xarxa d'entitats del territori, els centres de formació de persones adultes i les AMPA (Associacions de Mares i Pares d'Alumnes). Les mesquites, en el cas de les dones marroquines, també desenvolupen una funció de trobada, en l'aspecte relacional i de suport. Tots aquests espais, tant diversos i amb funcions diferents, tenen en comú el fet de facilitar la trobada entre dones, que s'hi desenvolupen activitats i s'hi ofereixen serveis que faciliten la seva participació i, de manera especial, la relació entre residents autòctons i residents de la nova migració.

En aquest sentit, les associacions de veïnes i veïns tenen la capacitat de facilitar la integració de les dones migrants i de les seves famílies al barri en què resideixen. Aquestes associacions permeten establir relacions d'intercanvi entre cultures, aportant les dones migrants tradicions i elements culturals propis. Això pot ajudar a reduir les distàncies entre dones migrants i autòctones i que es doni un primer apropament entre elles, però és necessari que vencin certs temors i prejudicis. Com a

conseqüència d'aquest tipus de trobades, es poden establir llaços de solidaritat i formes d'apropament entre les diferents cultures que integren una mateixa zona. Però aquesta no és l'única funció que poden tenir les associacions i altres entitats del barri per tal d'afavorir la inclusió de la població migrant: una de les altres possibilitats és la de facilitar espais de reunió perquè les persones migrants puguin dur a terme les seves pròpies activitats, activitats que també poden restar obertes a tot el veïnatge. Ens estem referint, per exemple, a cedir locals per a la celebració de determinades festes o esdeveniments, activitats d'expressió cultural, com ara balls o festes populars, moments de trobada e intercanvi d'experiències, o bé poder gaudir de l'ús puntual de determinats espais amplis, com per exemple un poliesportiu, per tal dur a terme les pràctiques religioses, etc.

Aquesta mena de pràctiques facilita la coneixença, la relació, la convivència i l'entesa entre les persones de diferents cultures que comparteixen un mateix espai, i en ocasions pot arribar a evitar molèsties o fins i tot conflictes, ja que aleshores les activitats que es realitzen es concentren en un sol espai, i no en el domicili particular, i s'eviten possibles molèsties al veïnatge.

Les escoles de persones adultes i les AMPA dels centres educatius també constitueixen possibles espais d'inclusió, ja que afavoreixen la relació entre dones de diferents cultures a partir d'un interès comú: la pròpia formació, en el cas de les escoles d'adults, i l'educació de filles i fills, en el cas de les AMPA. En aquest sentit, aquests nous espais actuen com a compensatoris de les xarxes de solidaritat de les comunitats d'origen, punt clau en la vida de les dones als seus països d'origen que es perd als països d'acollida. El que permeten els nous espais de relació és teixir noves xarxes de solidaritat que facin possible cobrir necessitats (materials, emocionals, etc.), algunes de les quals són conseqüència exclusiva del procés migratori.

Pel que fa a les propostes que hem pogut recollir basant-nos en les necessitats expressades per les pròpies dones migrants destaquem algunes que estan estretament relacionades amb el fet educatiu, és a dir, amb la importància que elles atorguen dins les seves vides a l'educació i la formació com a eines de promoció social i laboral, i com a oportunitat de realització a nivell personal. Per aquest motiu, les seves reflexions se centren a analitzar quins podrien ser els factors i propostes que facilitarien el seu accés a la formació. En destaquem, per exemple:

- *La creació de serveis de llar d'infants als centres de formació de persones adultes.* És una experiència realitzada amb èxit a alguns centres i permet que moltes dones amb filles i fills petits puguin assistir a unes classes que, d'altra manera, no podrien, ja que no tenen ningú de confiança amb qui poder deixar la canalla, encara que només siguin unes hores a la setmana, o bé perquè no disposen dels suficients recursos econòmics per pagar les despeses que generen les llars d'infants convencionals⁷.

(7) «Algunas políticas redundarán en la exclusión lisa y llana de las mujeres inmigrantes. Otras políticas –a veces bien intencionadas y encaminadas a aumentar las oportunidades de empleo– dejan de lado, no obstante, las múltiples responsabilidades femeninas en cuanto a trabajo, familia y comunidad. En ausencia de guarderías infantiles y redes de familias ampliadas, aquellos factores pueden impedir que las mujeres participen en cursos para adquirir conocimientos prácticos o aprovechen otras oportunidades educacionales de que disfrutaban los inmigrantes.», a UNFPA (2006, p. 32).

- *Adaptar els horaris de formació a les seves necessitats.* Basant-nos, sobretot, en la realitat de les dones dominicanes –que acostumen a estar empleades a temps complet dins el sector del servei domèstic–, reclamen la possibilitat de realitzar cursos de formació els caps de setmana. Això implicaria ampliar i flexibilitzar determinades ofertes formatives per tal de facilitar l'accés a l'educació al col·lectiu de les dones migrants i, molt possiblement, a altres col·lectius que es troben en una situació semblant i que potser també s'hi adscriurien per tal de poder gaudir d'aquesta oportunitat.
- *Incorporar elements de la cultura d'origen.* Un altre factor que contribueix a la participació i a l'assistència de les dones migrants als centres culturals i de formació és el fet que hi puguin veure i viure la valoració de la seva pròpia cultura. Per aquest motiu, els espais formatius, de relació i participació no haurien de ser aliens a aspectes i elements propis de les diferents cultures d'origen, que s'haurien de poder integrar amb facilitat en el funcionament dels centres i espais de relació de les societats d'acollida.

Un altre tipus d'aportacions de les dones migrants que hem volgut valorar positivament són aquelles relatives a com creuen que han de produir-se les trobades entre dues cultures i com les institucions haurien d'escoltar el que elles tenen a dir per tal d'afavorir els processos d'acollida i d'inclusió⁸. En aquest sentit trobem que és important tenir en compte els aspectes següents:

- És cabdal *establir pràctiques i mecanismes* que permetin l'expressió lliure de les dones migrants. Aquest fet significa que les institucions siguin sensibles a escoltar les seves veus. Per això, s'haurien de donar a conèixer i fer viables plans que permetessin a les dones migrants fer arribar les seves propostes, demandes, etc., a les institucions públiques, tant locals com autonòmiques i estatals.
- També s'ha de tenir en compte que les diferents entitats i institucions de les societats d'acollida, en el seu deure d'escoltar la veu de les ciutadanes migrants i de partir dels seus interessos i necessitats, desenvoluparien una tasca valuósíssima de prendre consciència que la llunyania no ho és pas o no ho és tant. Ajudarien a copsar que els seus interessos coincideixen moltes vegades amb els de la resta de la ciutadania. Establirien uns interessos comuns i compartits que servirien de pont per a un autèntic diàleg intercultural.

El que es posa de manifest amb tots aquests aspectes és el fet de treballar des d'una perspectiva compartida que parteix de la consideració de la dona com agent. Per aquest motiu, s'assumeix que l'interès en els processos d'inclusió i participació no ha de venir únicament des de les institucions, sinó que és un interès fructífer que genera responsabilitats d'ambdues parts: les institucions i les dones migrants.

Es tracta d'evitar polítiques i actituds paternalistes que limitin la llibertat i el protagonisme de les dones migrants en la definició, o les definicions, dels seus propis processos d'inclusió, i de proposar-nos, com demanen elles, que siguem capaces i capaços d'escoltar-les i d'establir-hi diàlegs, des d'una posició d'igualtat, és a dir, sense prejudicis, prenent consciència que possiblement són molts més els elements

(8) A l'informe anteriorment esmentat a la nota 7 s'assenyala que: «Los factores clave para determinar los resultados de la integración son: la presencia de políticas de integración sostenidas y participativas; la representación de los intereses y los derechos de los inmigrantes por organizaciones de la sociedad civil; y la cooperación entre los países de origen y los de destino.» UNFPA (2006, p. 19).

comuns que ens uneixen que no pas allò que ens separa. D'aquesta manera podrem, realment, acompanyar-les en aquest procés vital, tan necessari i tan bàsic alhora, que és el de poder arribar a viure i convida lliurement com a ciutadanes i ciutadans de ple dret en una societat realment d'acollida.

Referències

- Amara, F. (2004) *Ni putas ni sumisas*. Madrid, Cátedra.
- Aparicio, R. [dir.] (1998) *Identidad y género: mujeres magrebíes en Madrid*. Madrid, Consejería de Sanidad y Servicios Sociales (Dirección General de la Mujer).
- Asociación de mujeres dominicanas en España (1992) *Tres mujeres dominicanas en Madrid: sus historias contadas por ellas mismas*. Madrid, AMDE.
- Ayaan Hirsi, A. (2006) *Yo acuso*. Madrid, Galaxia Gutenberg.
- Benhabib, S. (2006) *Las reivindicaciones de la cultura. Igualdad y diversidad en la era global*. Buenos Aires, Katz.
- Colectivo IOÉ (1998) «Mujeres migrantes en España. Proyectos migratorios y trayectorias de género». *OFRIM Suplementos* (Madrid, Consejería de Familia y Asuntos Sociales), diciembre 1998, pp. 11-38.
- Costa, F. (2003) *Benvingudes*. Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Benestar i Família).
- García Carrasco, J.; Gros, B.; Ayuste, A. (2002) «Sociedad red, educación e identidad», a Gervilla, E. [coord.] *Globalización, inmigración y educación*. Granada, Diputación de Granada, pp. 27-91.
- García, R.; Sales, A. (1998) *The challenge of Intercultural Education in Spain*. London i New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Gregorio, C. (1998) *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*. Madrid, Narcea.
- Gregorio, C.; Ramírez, A. (2000) «¿En España es diferente...? Mujeres inmigrantes dominicanas y magrebíes». *Papers. Revista de sociología* (Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona), 60, pp. 257-273.
- Juliano, D. (1998) *Las que saben. Subculturas de mujeres*, Madrid, Horas y horas.
- L'HOSPITALET (2004) *Dona i immigració*. Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat. Programa Municipal per a la Dona (Col·lecció Quaderns de Bona Font).
- Latorre, A.; Del Rincón, D.; Arnal, J. (1996) *Bases metodológicas de la investigación educativa*. Barcelona, GR92.
- Parella, S. (2003) *Mujer, inmigrante y trabajadora: la triple discriminación*. Barcelona, Anthropos.
- Ramírez, A. (1998) *Migraciones, género e Islam: mujeres marroquíes en España*. Madrid, Agencia Española de Cooperación Internacional.
- Setién, M.L., López, A. (2002) *Mujeres inmigrantes y formación: perspectivas europeas*. Bilbao, Universidad de Deusto (col·lecció Temes de Trabajo Social).
- Sole, C. (1994) *Mujer Inmigrante*. Madrid, Instituto de la Mujer.
- Touraine, A. (1997) *¿Podremos vivir juntos? Iguales y diferentes*. Madrid, PPC.

- Valdivieso, S. (2003) «Reflection upon the Challenges of the Current Global Context and its Relationship with the local Context». Consell Internacional d'Educació de Persones Adultes (ICAE). Oficina Educació i Gènere, pp. 13-19.
- UGT (2001) *Mujeres inmigrantes. Factores de exclusión e inserción en una sociedad multiétnica. La situación en España*. Madrid, UGT. Disponible a <http://www.ugt.es/inmigracion/mujerinmi.htm> [accés: 1.12.2007].
- UNFPA (2006) *Estado de la población mundial 2006. Hacia la esperanza: Las mujeres y la migración internacional*. Nova York, Fondo de Población de las Naciones Unidas.

De la sociedad de origen a la sociedad de acogida: una aproximación a los procesos migratorios de mujeres marroquíes y dominicanas

Resumen: El artículo expone la primera parte de una investigación de dos años y medio, subvencionada por el Instituto de la Mujer (Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales), sobre la migración femenina en el estado español, centrada en las comunidades marroquíes y dominicanas. El objetivo era conocer los procesos migratorios de estas mujeres, comprenderlos, identificar cambios y pérdidas y levantar barreras, formulando propuestas realistas para suavizar los futuros procesos migratorios de otras mujeres. La metodología, de carácter cualitativo, combina la consulta de información con un trabajo de encuesta en el que se entrevistaron a seis mujeres de estas dos comunidades, consideradas como «informantes clave o expertas», dado su tiempo de permanencia en la sociedad de acogida, la reflexión acerca de su propia experiencia vital, y su participación en asociaciones, centros u organizaciones de la sociedad de acogida que trabajan para facilitar la experiencia de la migración. Los límites y oportunidades de esta sociedad, el cambio en los espacios de relación y las prácticas solidarias que establecen, junto con las propuestas de las protagonistas, son algunos de los principales resultados de esta investigación.

Palabras clave: migración femenina, comunidad marroquí, comunidad dominicana

De la société d'origine à la société d'accueil : une approche des processus migratoires de femmes marocaines et dominicaines

Résumé : L'article expose la première partie d'une recherche subventionnée par l'Institut de la Femme (Ministère du Travail et des Affaires Sociales), sur la migration féminine en Espagne, centrée sur les communautés marocaine et dominicaine. L'objectif était de découvrir les processus migratoires de ces femmes, les comprendre, identifier les changements et les pertes, et lever des barrières, en formulant des propositions réalistes devant contribuer à assouplir les futurs processus migratoires d'autres femmes. La méthodologie, de caractère qualitatif, combine la consultation d'information avec un travail d'enquête dans lequel ont été interrogées six femmes de ces deux communautés, considérées comme « informatrices-clés ou expertes », étant donné leur temps de séjour dans la société d'accueil, la réflexion réalisée quant à leur propre expérience vitale et leur travail ainsi que leur participation à des associations, des centres ou des organisations de la société d'accueil qui travaillent pour faciliter l'expérience de la migration. Les limites et les opportunités de la société d'accueil, les modifications dans les espaces de relation et les pratiques solidaires qui sont mises en place, conjointement aux propositions qu'effectuent les protagonistes elles-mêmes, sont quelques-uns des principaux résultats de cette recherche.

Mots-clés : migration féminine, communauté marocaine, communauté dominicaine

From the society of origin to the host society: a consideration on the migratory processes of Moroccan and Dominican women

Abstract: The article sets forth the first part of a two-and-one-half year study, subsidised by the Woman's Institute (Ministry for Work and Social Affairs), on female migration in the Spain, focused on the Moroccan and Dominican communities. The aim was to identify the migratory processes of these women, understand them, identify changes and losses and lift barriers, in order to formulate realistic proposals that would contribute to easing future migratory processes of other women. The qualitative methodology combines information consulting with a questionnaire conducted with six women from the two communities, regarded as "key or expert informants", given their length of stay in the host society and their feedback on their experience as well as their participation in social integration associations, centres and organisations that work to assist the experience of migration. The limits and opportunities of the host society, the change in their relational spaces and the supportive practices that are established, together with the proposals that the protagonists themselves put forward, make up the principal findings of this research.

Key words: female migration, Moroccan community, Dominican community